

5-10-2019

BIOECOLOGY RARE SPECIES AND EXTINCTION OF THE SURKHAN STATE NATURAL RESERVOIR

Akram Ibragimov
Docent of TerSU

Xudoyshukur Sultonov
Docent of TerSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Ibragimov, Akram and Sultonov, Xudoyshukur (2019) "BIOECOLOGY RARE SPECIES AND EXTINCTION OF THE SURKHAN STATE NATURAL RESERVOIR," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 2 , Article 88.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss2/88>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

**BIOECOLOGY RARE SPECIES AND EXTINCTION OF THE SURKHAN STATE
NATURAL RESERVOIR**

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

СУРХОН ДАВЛАТ ҚЎРИҚХОНАСИНИНГ НОЎБ ВА КАМЎБ ЎСИМЛИКЛАРИ БИОЭКОЛОГИЯСИ

Ибрагимов Акрам Жавлиевич, ТерДУ доценти
Султонов Худойшукур Ғайратович, ТерДУ талабаси

Аннотация: Сурхон қўриқхонаси ҳудудида Кўҳитанг тизмасининг 27 турдаги эндем ва субэндем турлари ўсади. Улардан 5 тури қўриқхона эндемлари ҳисобланади.

Калит сўзлар: флора, қўриқхона, тур, туркум, оила, эндем, субэндем.

БИОЭКОЛОГИИ РЕДКИХ И ИСЧЕЗАЮЩИЙ ВИДОВ РАСТЕНИИ СУРХАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАПОВЕДНИКА

Ибрагимов А.Ж, Доцент ТерГУ
Султонов Х.Ғ, Студента ТерГУ

Аннотация: На территории Сурханского заповедника произрастают 27 эндемичных (вместе с субэндемичными) видов хр. Кугитанг. Пять из них являются эндемиками заповедника.

Ключевое слова: Флора, заповедник, вид, род, семейства, эндемик, субэндем.

BIOECOLOGY RARE SPECIES AND EXTINCTION OF THE SURKHAN STATE NATURAL RESERVOIR

Ibragimov A.J, Candidate of biological sciences, docent of TerSU
Sultonov X.G, Student of TerSU

Abstract: On the territory of Surkhan reserve grow 27 endemic (with sub-endemic) species hr. Kugitang. Five of them are endemic to the reserve.

Keywords: flora, nature reserve, species, genus, family, endemic, subendem.

Кўҳитанг тизмаси Помир-Олой тоғ системасининг жануби-ғарбий тармоғи ҳисобланиб, тизманинг шарқий томонида Сурхон қўриқхонаси, ғарбий томонида Койтендаг (Кўҳитанг) қўриқхонаси жойлашган.

Р.В. Камелин Кўҳитанг тизмасининг флорасини таҳлил қилиш билан бирга унинг эндем ўсимликларини ҳам келтириб ўтган. Улар жумласига *Astragalus bobrovii* В. Fedtsch. (*Astenolobium* Gontsch. монотип секциядан), *A. plumbeus* (Nevski) Popov, *A. willisii* Popov, *Euphorbia spinidens* Bornm., *Zygophyllum bucharicum* В. Fedtsch., *Hymenocrater incisodentalis* Boriss., *Otostegia bucharica* В. Fedtsch., *Cousinia spryginii* Kult., *C. leptoclada* Kult. ва бошқаларни киритган [2].

Ф.О. Хасанов Кўҳитанг тизмасининг дарахт ва бутазорлар типини тадқиқ этиш билан бирга ушбу ҳудуд учун 13 турдаги эндем ўсимликларни келтириб ўтган. Улар қуйидагилардан иборат: *Astragalus plumbeus* (Nevski) Gontsch, *A. rubrigalli* Popov, *A. willisi* Popov, *Oxytropis pseudoleptophysa* Boriss, *Seseli nevskii* (Korovin) Pimenov et Sdobnina, *Acantholimon majevianum* Regel, *Lappula nevskii* Raenko, *Phlomis*

thapsoides Bunge, *Neogaillonia botschantzevii* Lincz., *Cousinia spryginii* Kult., *C. dimoana* Popov, *Echinops multicaulis* Nevski, *Jurinea porovii* Pjin [6].

Р.В. Камелин ўзининг “Флора Сырдарьинского Каратау” асарида бутун Кўхитанг тизмаси бўйича (Шеробод–Келиф паст текислигидан Сувсиз тоғининг пастки ва ўрта қисми ҳамда Туркменистон ҳудудидаги Оқбош, Иллак, Илликбош ҳамда Таркапчиғай ва Гаурдак туманларини ўз ичига олади. Умумий майдони 6700 км².) 92 оилага мансуб 545 туркум ва 1435 тур ўсимликларни келтирган [3]. Шундан 119 тур ўсимлик Кўхитанг тизмасининг турли хил мақомдаги эндемлари эканлигини таъкидлаб ўтган.

Охириги йилларда олиб борилган тадқиқотларимиз натижасида айнан Кўхитанг тизмасидаги эндем ўсимликларнинг 22 тури аниқланди. Уларнинг 6 оила, 13 туркум ва 17 турга мансуб эканлиги келтирилган эди [1]. Кейинги тадқиқотлар Сурхон қўриқхонасининг флораси таркибида 5 турдаги қўриқхона эндемлари ва 17 турдаги Кўхитанг тизмасининг эндемлари учрашини кўрсатди. Бу эса қўриқхона умумий флорасининг 2,96% ташкил этади.

Р.В. Камелин бўйича Кўхитанг тизмасининг флорасини 1000 турдан кам эмаслигини назарда тутсак, тизманинг эндем турлари флоранинг 2,20% ташкил этади.

Эндем турларнинг ўсимлик оилалари бўйича тақсимланиши қуйидагича: *Asteraceae* 8 тур (жами эндемларнинг 36,36%), *Fabaceae* 4 тур (18,18%), *Apiaceae* ва *Lamiaceae* 2 турдан (9,10%), *Alliaceae*, *Caryophyllaceae*, *Rosaceae*, *Iridaceae*, *Poaceae*, *Plumbaginaceae* каби оилаларда 1 турдан (4,55%) иборат.

1. *Acantholimon majevianum* Regel (*Plumbaginaceae*). Кўхитанг тизмаси флорасининг камёб турларидан бири. Қўриқхонада Боғлидара ва Тангидувал бўлимларининг шимолий қисмида тарқалган. Шағалли, майда тошли, майда тупроқли ерда, денгиз сатҳидан (д. с.) 1000-1200 м баландликда ўсади. Тоғ ва тоғ олди ўсимликлар қопламида асосий рол ўйнайди. 100 м² майдонда сони sp¹-sp².

2. *Allium kugitangi* F.O. Khass. ined. Бу тур 2006-2008 йилларда олиб борилган изланишларимиз натижасида Сурхон қўриқхонасининг Боғлидара бўлимидан д.с. 1500-1800 м баландликдан, сийрак арчазорлар орасидаги майда тошли, майда зарра тупроқли ердан топилди ва ҳозирги вақтда нашр учун тайёрланмоқда.

3. *Astragalus plumbeus* (Nevski) Gontsch. (*Fabaceae*). Сурхон давлат қўриқхонасида кам тарқалган тур. Асосан Хўжанқо бўлимининг шимолида, денгиз сатҳидан 1100-1500 м баландликда оҳак тошли ва майда жинс тупроқли ёнбағирларда учрайди.

4. *A. subschachimardanus* Popov. Қўриқхонада кам тарқалган тур. Асосан Қизилолма бўлимининг шимолий қисмида д.с. 1500-2800 м баландликда тошли, шағал-тошли ёнбағирларда ўсади. Сони sp²-sp³.

5. *Cousinia glabriseta* Kult. (*Asteraceae*) Кам тарқалган тур. Фақат Сурхон давлат қўриқхонасида Қизилолма бўлимининг шимолий ёнбағрида тарқалган. Майда жинс тупроқли ва шағал-тошли тупроқда д.с. 1500-1800 м баландликда ўсади. 100 м² майдонда 5-10 дона учрайди.

6. *C. leptoclada* Kult. Кам учрайдиган тур. Фақат Қизилолма бўлимининг шимолий қисмида тарқалган. Тошли, шағал-тошли ёнбағирларда д.с. 1800-2500 м баландликда ўсади. Популяциялари сони бир неча донани ташкил этади.

7. *C. triceps* Kult. Сурхон қўриқхонасида фақат Қизилолма бўлимида учрайди. Тошли ва шағалли ёнбағирларда д.с. 2700 м баландликда якка-якка ҳолда ўсади. 100 м² майдонда 10-15 донани ташкил этади.

8. *Echinops multicaulis* Nevski. Ўзбекистоннинг жанубидаги камёб тур. Қўриқхонада асосан Қизилолма, Боғлидара, Танги-Дара ҳудудларида тарқалган. Тоғнинг пастки ва ўрта қисмида (д.с. 1800 м баландликкача) шағалли, майда тошли, майда зарра тупроқли ерларда (ўртача 20-30 дона) ўсади.

9. *Ferula nevskii* Korovin (*Apiaceae*). Кўхитангга кенг тарқалган турлардан бири. Бу тур қўриқхонанинг ҳамма ҳудудларида майда жинс тупроқли, тошли, шағал-тошли ёнбағирларда, д.с. 1500-200 м баландликда учрайди. Сони sp^1 .

10. *Juno vvedenskyi* (Nevski ex Woronow) Nevski (*Iridaceae*). Кўхитанг тизмасидаги эндем ўсимлик. Тизманинг шарқий қисмида, қўриқхонанинг Хўжанқо бўлими Куюқдара сойининг жанубий ёнбағрида тарқалган. Майда тошли, майда жинс тупроқли, шағалли ёнбағирларда д.с. 1200-1800 м баландликда ўсади, сони sp^1 - sp^2 .

11. *Jurinea tapetodes* Pjin (*Asteraceae*). Кам учрайдиган тур. Кўхитанг тизмасининг шарқий қисмида Сурхон қўриқхонанинг Кампиртепа, Шержон ва Вандоп бўлимларида тарқалган. Шағалли ва майда тошли ёнбағирларда д.с. 2200-2800 м баландликда ўсади, сони sp^2 .

12. *Lepidolopha fedtschenkoana* Knorring. Сурхон қўриқхонасида жуда кам учрайдиган турлардан бири. Фақатгина Боғлидара ва Танги-Дувал ҳудудларида д.с. 1000 м баландликда тош ёриқларида, тошли ва шағалли ёнбағирларда учрайди. Асосан якка-якка ҳолда тўп-тўп бўлиб ўсади, сони sp^1 .

13. *Oxytropis megalorrhyncha* Nevski (*Fabaceae*). Сурхон қўриқхонасининг эндем тури. Кўхитанг тизмасининг шарқида Қизилолма бўлимининг шимолий қисмида тарқалган. Тошли ва шағалли ёнбағирларда д.с. 2500-2800 м баландликда ўсади. 100 м² майдонда 5-10 дона атрофида учрайди.

14. *O. pseudoleptophysa* Boriss. Сурхон қўриқхонасидаги камёб турлардан бири. Бу турнинг популяцияси фақат иккита жойда аниқланган. Биринчиси, Кампиртепа бўлимининг юқори қисми Заҳарли довонидаги (д.с. 2500-2700 м) тошли, шағал-тошли ёнбағирликда, иккинчи популяцияси Қизилолма бўлимининг шимолида (д.с. 2100-2600 м) майда тошли, шағалли ёнбағирликда тарқалган.

15. *Rosa bellicosa* Nevski (*Rosaceae*). Кўхитанг тизмасида кам тарқалган тур. Тизманинг ғарбий қисмида Кўхитанг қишлоғи яқинида ҳамда Сурхон қўриқхонасида Кампиртепа ва Шалқонсойларнинг юқори қисмида учрайди. Тошли, шағал-тошли, майда жинс тупроқли сой бўйларида ўсади, сони sp^2 .

16. *Scutellaria heterotricha* Juz. et Vved. (*Lamiaceae*). Сурхон қўриқхонаси Хўжанқо бўлимининг шимолий қисмида тарқалган. Харсанг тошлар ёнбағрида д.с. 1500-2000 м баландликда ўсади, сони sp^2 .

17. *S. nevskii* Juz. et Vved. Кўхитанг тизмасида кам тарқалган тур. Қўриқхонанинг Танги-Дара бўлимида д.с. 1200-1400 м баландликда ола жинсли, оҳақтошли ҳамда гипсли ёнбағирларда кичик популяцияда сақланиб қолган, сони sp¹.

18. *Seseli nevskii* (Korovin) Pimenov et Sdobnina (*Apiaceae*). Кўхитанг тизмасининг шарқий қисми Сурхон қўриқхонасининг эндеми ҳисобланиб, Ходжа-Фил-ота бўлимида тошли, шағал-тошли ёнбағирларида д.с. 1800-2300 м баландликда тарқалган [10].

19. *Silene nataliae* F.O. Khass., I.I. Malzev (*Caryophyllaceae*). Сурхон қўриқхонасининг эндеми. 1991 йилда Ф.О. Хасанов ва И.И. Мальцевлар томонидан [7] Кампиртепа бўлими, Мачилли сойининг юқори қисми д.с. 2200 м баландликдан топилган. Ҳозирги кунда 60 тупдан иборат икки популяцияда сақланиб қолган. Тадқиқот натижасига кўра Ўзбекистон Қизил китобининг 2009 йилдаги янги нашрига киритилди.

20. *Stipa gnezdilloi* Pazij (*Poaceae*). Кўхитанг тизмасининг камёб ўсимликларидан бири. Сурхон қўриқхонасида Кампиртепа бўлими Мачилли сойининг юқори қисмида д.с. 2000-2500 м баландликда тошли-шағалли қияликларда тарқалган, сони sp¹.

21. *Taraxacum gnezdilloi* Kovalevsk. (*Asteraceae*). Кўхитанг тизмасидаги камёб турлардан бири. Қўриқхонанинг Кампиртепа, Шержон бўлимларининг жанубий қисмида учрайди. Майда жинс тупроқли ва тошли ёнбағирларда д.с. 1200-1800 м баландликда ўсади, сони sp³.

22. *Xylanthemum rupestre* (Popov ex Nevski) Tzvelev. Сурхон қўриқхонасининг эндем ўсимлиги. Қўриқхона ҳудудининг Қизилолма бўлимида тарқалган. Асосан тошли, шағалли, қоя тошлар орасида д.с. 2500-3000 м баландликда учрайди.

Шунингдек, қўриқхона ҳудудида 5 та субэндем мақомига эга бўлган турлар ҳам аниқланди (*3-иловада турларнинг қўриқхона ҳудудида тарқалиш харита-схемаси келтирилган*). Бу турларнинг тарқалиш чегараси Кўхитанг тизмаси атрофидаги айрим ҳудудларга ҳам тўғри келади.

1. *Astragalus bobrovii* В. Fedtsch. (*Fabaceae*). Сурхон қўриқхонасидаги кам тарқалган субэндем ўсимлик. Қўриқхонанинг Қизилолма ҳудуди шимолий қисмида 100 м² майдонда 10-20 тагача учрайди. Бу турнинг ареали Жануби-Ғарбий Ҳисор округининг Хўжа-Гургурота тизмасида ҳам учрайди [4, 5].

2. *A. willisii* Popov. Сурхон қўриқхонасидаги камёб ўсимлик турларидан бири. Тангидара ҳудудида ва Қизилолма бўлимининг шимолий қисмидаги шағал-тошли ёнбағирларда ҳамда арчазорлар ичида д.с. 1200-1600 м баландликда, яқка-яқка ҳолда (8-10 дона) тарқалган. Турнинг ареали Катта Қурчук тоғига ҳам чиқади [5].

3. *Euphorbia densiuscula* Popov (*Euphorbiaceae*). Кўхитанг тизмасининг камёб турларидан бири. Боғлидара ҳудудида д.с. 1200-1300 м баландликда тарқалган. Бундан ташқари Бойсун тоғ тизмасида (Каттақамиш қишлоғи) ҳам учрайди.

4. *Phlomis spinidens* Nevski (*Lamiaceae*). Кампиртепа, Қизилолма ва Хатак бўлимларида д.с. 1200-1500 м баландликда тарқалган камёб тур. Майда жинс

тупроқли, гилли, ола жинсли тупроқларда 100 м² майдонда 30-35 дона ўсади. Бу турни Дарбанд атрофларида ҳам учратиш мумкин.

5. *Salvia lilacinocaerulea* Nevski. Кўхитанг ва Бойсун тоғ тизмаларида кам тарқалган тур. Қўриқхонанинг Кампиртепа бўлими Заҳарли довони атрофларида д.с. 2500-2700 м баландликда шағалли, майда тошли тупроқли ерда ўсади. 100 м² майдонда 10-20 туп. Бу турнинг ареали қўриқхона ҳудудига қўшни бўлган Бойсунтоғ тизмаси ҳудудларида ҳам тарқалган.

Кўриқхонадаги эндем таксонларнинг 22 тури (умумий флоранинг 2,96%) тоғ, 4 тури (0,54%) яйлов, 1 тури (0,13%) адир минтақаларида тарқалган. Бундан маълум бўладики, эндем ўсимликларнинг асосий қисми қўриқхонанинг тоғ минтақаси ҳудудига тарқалган. Ҳаётий шаклларига кўра, эндем ўсимликларнинг 12 тури (умумий флоранинг 1,61%) ўқилдизли поликарп ўтларга, 3 тур яримбутачаларга (0,40%), 2 тур (0,27%) икки йилликлар ўтларга тўғри келади. Буталар, ёстиқсимон поликарплар, илдизпояли поликарплар, пиёзли поликарп ўтлар, илдизтугунакли, туғунакпояли поликарп ўтларда 1 турдан (0,13%) иборат. Бу турларнинг ареали таҳлил қилинганда қўриқхона эгаллаган майдонлар ва Кўхитанг тизмаси ареалининг асосий қисми эканлиги маълум бўлди. Шундай қилиб, Сурхон қўриқхонасида эндем таксонлар (субэндемлар билан бирга) 27 турдан (3,63%) иборат.

References

1. Ibragimov A.J. Endemizm florq xrebtа Kugitang // Bioraznoobrazie: problemq i perspektivq soxraneniya: Materialq mejd. nauch. konf. 13-16 maya 2008 g. – penza, 2008. – S. 217-219.
2. Kamelin R.V. Florogeneticheskiy analiz yestestvennoy florq gornoy Sredney Azii. – L.: Nauka, 1973. – 353 s.
3. Kamelin R.V. Flora Sqrdarg'inskogo Karatau.–L.: Nauka, 1990. – 145 s.
4. O'redelitelg' rasteniy Sredney Azii. V 10-ti t. – Tashkent: FAN, 1968–1993.
5. Uzbekiston Respublikasining Qizil kitobi. – Toshkent: Chinor ENK, 2009. T.1. – 335 b.
6. Xasanov F.O. Kserofilg'naya drevesno-kustarnikovaya rastitelg'nostg' Kugitang-tau: Avtoref. dis... kand. biol. nauk. – Tashkent, 1987.– 20 s.
7. Xasanov F.O., I.I. Malg'tsev. Novqy vid roda *Silene* L. iz Kugitanga // Uzb. biol. jurn. – Tashkent, 1991. – № 3. – S. 66-67.